

Sundeveds bebyggelse m. m.

Af P. Andresen. †

Halvøen Sundeveds syd- og østgrænse er Flensborg fjord og Alssund. Vestgrænsen er en linje fra Nybølnor over Adsbøl, vest om Bøgeskov og nordop langs Bovrupbæk til Alssund. Indenfor disse grænser ligger de historiske kendte sogne: Ullerup, Adsbøl,¹⁾ Sottrup, Dybbøl, Nybøl og Broager. På gamle kort (f. eks. fra 1783) ses en skovbræmme fra Nybølnor til Alssund, der nogenlunde følger halvøens vestgrænse. Det er sikkert den sidste rest af de store skove, som engang dækkede alle seks sogne i Sundeved. Landet er bølgeformet og ret jævnt. Kun i Dybbølbjerg, Nybøl mølle, Bøgebjerg i Ullerup samt i Broager sogn, hæver det sig op til virkelige banker. Af søer er der kun Lundsø i Ullerup sogn. Moser er der få af, og jorderne er gennemgående frugtbare hvedejorder. Man skulde synes, at et sådant land måtte have været egnet til opdyrkning og bebyggelse allerede i ældgamle dage. Det har dog ikke været tilfældet. De historiske og sproglige forhold tyder hen på, at Sundeved er bleven bebygget senere end andre tilsvarende egne i Danmark. De store skove har hindret bebyggelsen, og overalt på den forholds-

---

¹⁾ Adsbøl sogn falder naturligt ind under Sundeved, skønt det hører til Åbenrå amt.

vis jævne jord har der været en mængde vandinger, som har gjort landet uvejsomt.

Senere hen i tiderne groede disse vandinger til som enge, og nu sidst i mands minde er de for en stor del dræned og gjort til pløjeland. I oldtiden har de indvandrede folk slået sig ned, hvor jorden lå højt, og hvor der var en lysning i skoven. Agerbrug var kendt tidligt i Danmark, men megen dyrket jord har oldfolkene ikke behøvet. Jagt og fiskepladser var en livsbetingelse for dem, og de har derfor, sikkert i lange tider, værnet om skovene og de store og smaa vandinger.

For nærmere at få rede på, hvordan Sundeved har været bebygget i gamle dage, må man henvende sig til folkehistoriens ældste kilder. Her viser halvøen desværre et meget trist forhold. Den skarpe jorddyrkning og ligegyldigheden for de gamle minder har ført med sig, at de allerældste oldtidsminder er ødelagt. Dysser og jættestuer er enten forstyrrede eller helt væk, og kæmpehøjene er sløjfede eller overpløjede. Sundevedboerne har næppe ødelagt dysserne for at få et par granitsten, endnu mindre for at grave efter guld i højene, thi det vilde nok ikke have givet »vi'e nove«, men de sammensunkne dysser og højene, som måske allerede i middelalderen har været gennemgravede, har de anset for værdiløse ruiner, og da de lå i vejen for agerdyrkningen, har de pløjet hen over dem. En levende historisk fortælling har de altid haft, men en ting er fortælling og en anden ting er selve sagerne, og her tages der overalt kun et praktisk hensyn. En Sundevedbo vil omtrent sige således: »Hvad der er ødelagt, i stykker, knækket eller halvråddent, det kan det ikke betale sig at have med

at gøre, det duer ikke »å blyve væksmedt«. Meget er der ødelagt på markerne, i kirkerne og på kirkegårdene af gamle sager. Historien har også sine fattigkapitler i min hjemegn. I tyskertiden fik de ingen hjælp. De præsiske embedsmænd havde andet at tænke på, og de forstod sig næppe videre på de sager.

Engang viste en nu afdød sønderjyde mig et lille gravkammer med nogle få bæresten på højkant. Det var en landråd, der havde ladet kammeret grave ud. Jorden var skovlet væk inde i kamret og uden om og planeret fint ud. Uden om kammeret var der lagt en cirkelrund kreds af smaa kampesten. De lå alle ned og nær hinanden. For at pynte lidt på gravkammerets elendige fattigdom var randstenene kalkede hvide!

Nu er der ikke stort andet tilbage end ruiner af oldtidsmindesmærkerne i Sundeved, men de kan alligevel give en forestilling om oldtidsfolkenes bopladser og bebyggelse af landet.

Der foreligger ingen optegnelser om fund fra rensdyrtiden, køkkenmøddinger, kystfund og bopladser fra den ældre stenalder, det første historiske tidsrum. Indvandringen er først sket i den yngre stenalder, og folket stod allerede dengang på et højt kulturstandpunkt.

I Nationalmuseet i København foreligger der følgende optegnelser fra stenalderen i de sundevedske sogne:

1. Adsbøl sogn. Otte forstyrrede dysser²⁾; alle i Gråsten dyrehave.

---

²⁾ Meddelelser fra Nationalmuseet I afdeling.

2. Broager sogn. Syv forstyrrede dysser; de fire ved kysten i Kobbelskov. Ligeledes en forsvunden jættestue nord for Skelle by og syd for Krumbæk. Fire fund i høje og et votivfund.
3. Nybøl sogn. Fem forsvundne dysser, der lå ca. 600 meter øst for kirken og en forsvunden jættestue tæt syd for kirken.
4. Dybbøl sogn. En forsvunden jættestue, der stod tværs over vejen, som forer ind til det præjssiske krigsmonument.
5. Sottrup sogn. En ødelagt gravhøj i Snogbæk i vestsloven, 200 meter fra stranden.
6. Ullerup sogn. Nordvesthjørnet af »Avnbøl Snej«, en forstyrret langdysse. Syddelen af Nørremose skov, en forstyrret langdysse. Hvor Bovrup bæk og Kajbæk mødes en forstyrret langdysse. 400 meter nord for den, tomt af en langdysse med tre kamre (et lerkar, to flintøkser, tre flintflækker findes i Nationalmuseet).

I Blans er der en tomt af en jættestue ved stranden og en sløjfet høj sydvest for byen. 200 meter nordøst for Blansgaard en tomt af en stor langdysse og 400 meter nord nordøst derfor en tomt af en jættestue; i alt otte.

Der har altså været 4 bopladser i Sundeved i stenalderen, nemlig i Ullerup, Adsbøl, Broager og Nybøl. Sottrup og Dybbøl er blevet befolket senere og, som det synes, kun med hver en stamme. Det er folkene ved vestgrænsen, der har anlagt de ny kolonier, og Nybøl sogn har også sine første indvandrere fra samme egn. Broagerland må på dette tidspunkt have været en ø.

Rund- og langdysser er den ældste begravelsesform i dette tidsrum. Jættestuer er noget yngre. I nærheden af disse store og stærke huse, som byggedes for de døde, boede folket. De holdt gravene i ære, og mindet om fædrene blev ikke glemt. De veg kun langsomt fra de gamle bopladser, hvor stammen oprindeligt havde slået sig ned.

I bronzealderen breder befolkningen sig meget stærkt og indtager hele landet.

En sammentrængt, kort oversigt viser følgende forhold:

1. Adsbøl sogn³⁾: Sytten bevarede kæmpehøje — alle ved Gråsten — og otte overpløjede
2. Broager sogn: Seks bevarede, 73 overpløjede, tretten forsvundne, to urnefund på jævn mark og et større enkeltfund.
3. Nybøl sogn: Fire bevarede, 28 overpløjede, otte forsvundne og et urnefund.
4. Dybbøl sogn: 29 overpløjede, seks forsvundne og et urnefund.
5. Sottrup sogn: 34 overpløjede — deraf femten i Snøgbæk. — Et par gennemgravede ses endnu. Tretten i Sottrup nord for Nydam og seks syd for Ø. Sottrup by.
6. Ullerup sogn: 45 kæmpehøje. Deraf tre i Nørremose ved Bovrup bæk og en langhøj kaldet »Brudehøj« i den idylliske egn ved ovennævnte bæk neden for gården Lille-Stabel. Den blev fredet af præjserne kort før krigen. Nu dansk statsejendom. Resten overpløjede. Deraf syd for Blans i en linje fra Brobøl til Blansgård ialt seksten;

---

³⁾ Opgørelsen efter meddelelse fra Nationalmuseets I afdeling.

ved Ullerup nordøstskel seks, og nær derved lå »Moltes høj«, hvis tomt blev udgravet af min fader, der fandt dele af et bronzesværd.

Det ser efter dette ud til, at der i de seks sogne har været en stor befolkning, siden der endnu i vore dage kan eftervises pladser for ikke mindre end 271 kæmpehøje fra bronzealderen. De store skove har måttet vige pladsen for bronzealderfolkets raske indhug, og den gode jord er vel efterhånden taget i brug. En stor befolkning var der nu i landet —.

I jernalderen, det tredje store tidsrum i vor historie, viser Sundeved et andet Forhold. Jærnet kom til Danmark i 300 tallet før Kr., og det gav anledning til en rig udvikling og vækst mange steder, men i Sundeved er der kun gjort nogle ganske få fund fra dette tidsrum. Sammenlignet med de efterladenskaber, der har været at se i de to foregående perioder, gør jernalderen et noget fattigt indtryk. I sognene Adsbøl, Nybøl og Sottrup er der ikke noteret noget fund fra jernalderen. I Broager er der gjort et fund og ligeledes et i Dybbøl sogn. Ullerup derimod kan møde med fire fund. Nord for Åbenrå landevej mellem Brobøl og Rehhof fandtes 1853 en guldbarre og 1856 en guldracteat med runeindskrift (nu i Nationalmuseet).

Omtrent 1000 meter øst derfor i marken »Brændkær« blev der 1857 funden en stor gravplads med mange urner og en oval slibesten.⁴⁾ Den del af Brændkærmarkerne, hvor fundet blev gjort, hørte ind under min fødegaard. Der blev gravet en drængroft, som skred ned, og i kanten stod der henved tyve ur-

---

⁴⁾ Engelhardt: Nydam Mosefund 1865.

ner, hvoraf mange var helt i stykker. Min fader forsøgte at tage dem ud med spaden, men det gik ikke. Et par urner fik han hele frem ved forsigtigt at grave dem ud med en lommekniv. Urnerne blev sammen med hans mange andre oldsager indsendt til »Frederik den VII.s museum« i Flensborg. Senere fortrød han meget, at hans smukke oldsamling blev sendt til Flensborg. Samlingen blev, som kendt, ført til Kiel efter krigen 1864.

Under den skarpe jordkultivering og mergling i 60—70erne blev der fundet »potteskår«, urner, alle vegne i Ullerup og sikkert overalt i Sundeved. Der har stået urner i snesevis på jævn jord. Men da intet er optegnet, kan en oversigt over den sundevedske jernalder ikke gives.

I Avnbøl, 200 meter vest for Kasmusmølle, fandtes 1912 en grav fra vikingetiden. Sværd, stigsøjler, sporer, bidsler m. m. findes i musæet i Sønderborg.

Foruden disse seks fund er der jo endnu det berømte mosefund fra Nydam ved Alssund. Det staar i størrelse og rigdom helt alene og kan kun sammenlignes med andre store enkeltstående fund i moser f. eks. Thorsbjerg i Angel og Store Viemose i Næsbyhovedbroby ved Odense fjord.

Nydam ligger nær Alssund ved Sandbjerg slot og er en eng eller kærmosé, der i det 16. århundrede blev skilt fra Alssund ved en dæmning, saa der fremstod en stor mølledam ud imod sundet. I somrene 1859—62 og 63 undersøgte professor Engelhardt mosen arkæologisk og gennemgravede en plads på godt 10,000 □ fod. Kong Frederik d. VII. der var en ivrig oldgransker, aflagde to besøg i mosen, sidste gang d.

27. oktober 1863, kort tid før han døde på Lyksborg slot.

I Nydam blev der fundet:

En egetræs båd⁵⁾, der var klinkbygget, 10¹/₂ fod bred i midten og 75 fod fra stævn til stævn. Den førte 28 årer, 14 på hver Side, havde sideror og plankerne var sømmet sammen med jærnsøm. Øsekar, koste, håndsten (ballast?) fandtes i båden. Den var skarp i begge stævn som en nordlandsbåd.

Engelhardt skriver: »Plankerne haledes i land og bragtes senere til oldsamlingens lokale i Flensborg, hvor båden med stor omhu og dygtighed atter blev bygget op af restauratør Stephensen fra København, og henad nytårstide mellem 1863—64 opstod den atter efter århundreders forløb i den gamle skikkelse .... den velbyggede skarpe og fine båd«.

Fyrretræs båden fandtes ved siden af den anden og blev udgravet under Frederik d. VII nærværelse. Den lå tildækket med tørvejord ved mosen under krigen og blev ødelagt. Begge de to smukke skibe havde flettede rismåtter i bunden.

I og omkring de sammenfaldne baade, lå en mængde oldsager: Smykker, toiletsager, hægter, knapper, perler lavede af sølv, glas, rav eller mosaik. Endvidere benkamme, øreskeer, tænger, 4 trææsker o. s. v.

Skjoldene var af tynde brædder beslået med jærn og bronze. 70 Skjoldbuler af jærn, enkelte af bronze, en af jærn med guldindlagt sølvbeklædning. 106 jærnsværd, deraf 93 demaskerede i flere mønstre, håndtagene af jærn, klædt med sølv, ben og bronze.

---

⁵⁾ Engelhardt: Nydam Mosefund 1859—63.

Træskeder, spænder, dupsko, pigge til sporer o. s. v. Flere hundrede spydstager af træ, 552 jærnspejlspidser, en del jærnsyle, 36 træbuer, flere hundrede pileskafter af træ, pilespidser af jern og ben og en stor mængde ovale slibestene. Jernbidsler af hvilke tre blev funden i munden paa hestekranierne, og en del prydelser til ridetøj af jern, bronze og sølv.

Endnu må nævnes: 76 jærnkniive, 34 jærnkøksler, lerkar, en stor træspand, et stort trætrug, flere hestehoveder med dybe øksehug i hovederne, 34 sølvmønter, alle romerske, prægede mellem 69 og 217 efter Kr., et leblad o. s. v. En del af sagerne var mærkede med kors, streger, latinske bogstaver og runer.

Engelhardt, der gjorde sig meget fortjent af at grave fundene i Thorsbjerg og Nydam ud og senere flere andre, var adjunkt i Flensborg efter 48, og samtidig direktør for byens lille oldsamling, der under hans virksomhed fik europæisk berømmelse. Han forvaltede samlingen godt under krigen; men maatte flygte for at undgaa arrestation. Hans smukke bog om Nydamfundet er vemodigt skrevet flere steder. Hans museum gik tabt for landet, og Nydamsagerne lader sig nu ikke samle mere. Hovedfundet og egekræsbåden blev først indlemmet i oldsamlingen i Flensborg. Efter krigen førte tyskerne fundet til Kiel. Fyrretræsbåden blev ødelagt. 1888 blev der anden steds i mosen funden henved 100 genstande, navnlig sølvbeslag til sværdskafter, opbevarede i Flensborg kunstgwerbemuseum. Allerede før 1859 fandtes sværd i mosen, som egnens smede lavede knive af. Enkelte ting gik tabt ved Frederiksborg slots brand. Den 8. august 1864 gravede den belgiske prins Ahrenberg i østrigsk tjeneste i Nydam og

fandt et jernanker, som Engelhardt mener hørte til en af bådene. Ankerets Skæbne er ukendt. De sager, der findes i vort Nationalmuseum, stammer fra Frederik VII privatsamling.

Nydamfundet er nedlagt som et offer til guderne. Alt tyder derpaa. De mange sager i eller udenfor bådene var lagt tilrette af menneskehænder og siden ikke rørt. Hestene lå med miler i munden og havde dybe øksehug i hovederne. Den ene båd var gennemhugget under vandlinjen.

Smukt vilde det være, om det kunde godtgøres, at de mange sager var nedlagt som et offer til guderne af egnens folk. De var hedninger. Sagerne kan derfor være henlagt som et takkeoffer for en lykkelig begivenhed, eller som et soneoffer for at formilde de vrede guder imod sygdom, hunger, strandhugst, et godt år o. s. v.

Mændene gav lanser, buer, pile, økser, sværd, skjolde, skibe; kvinderne: toiletsager, smykker, husholdningsredskaber; de gamle: mønter; børnene: småting; høvdingerne deres gamle kære forlængst udtjente rideheste med bidsler, sporer. Og medens gøden svang offerkniven og ridsede Asathorsmærket i luften, og baalene lyste under de dunkle træer, trængte børn, kvinder og mænd sig frem og blotede hver sit i sikker tro på, at de høje guder vilde finde behag i den offervilje, hvormed de gav deres kære og kostbare sager hen.

Stor var dagen og meget kostbart var offeret. Vidskabsmænd hælder dog næppe til den her anførte opfattelse. Nydamfundet stod højst 7 fod nede. Bådene er efterhånden sunken i mudderet, gået fra i sammenføjningerne og groet til. I jernalderen må

kæret dog i lange tider af året have stået under vand. C. Neergaard skriver i Salmonsens leksikon om Nydamsagerne, at de er nedlagt på en gang ca. 400 ef. Kr., og at de repræsenterer et bytte, som efter en i egnen stædfunden kamp af sejrherren er blevet ofret til guderne. Her udtales sikkert den almindelige mening, at disse store mosefund er sejrherreofringer.

Hvis denne opfattelse er rigtig, at Nydamsagerne er fremmed krigsgods, der er ofret til guderne af egnens folk, så står fundet kun som et minde om en sejr, og skibene og de mange smukke sager hører ikke med til den sundevedske kulturhistorie. De indfødtes egne sager, som slagne folk, kan det ikke være; thi genstandene havde da ikke fået lov til at ligge i ro, da de var brugbare og let tilgængelige. Krigsgods var selvfølgelig et lettere offer at give end ting af personlig værdi: arvede sværd, gaver, våben, der havde fulgt dem længe, kostbare ting o. s. v. Men så løs en tankegang og følelser kan ikke tillægges de gamle, at de skulde have sagt som så: »Vi vil ikke have det forhadte krigsgods; lad os ofre det til guderne«. Det har snarere lydt: »Sejren er vor, krigsbyttet gudernes«. Set således falder der en egen højhed over dette store fund — hvis sagerne da er krigsgods.

I jernalderen må der være sket en stor forandring med halvøens befolkning. De er bleven få i tal, maaske har de deltaget i så stor stil i folkevandringen fra 3. årh. til 5. årh. ef. Kr.⁹⁾, at det ikke har været nødvendigt at bygge større byer. Efter den sproglige undersøgelse er de byer, der ender på »ing«, »lev« og

---

) Sophus Müller: Vor oldtid 1897.

»løse« de ældste. Saadanne findes ikke i Sundeved. Landet var ikke øde; men først i vikingetiden, 8.—10 årh. ef. Kr., er der bygget virkelige byer.

Lige vestfor den før omtalte skovbræmme lå der en by, som 1543 hed Kydingh. Den var på 10—12 gårde. 1716 blev den brækket ned, og herregården Kiding blev bygget som ladegaard til Søgård. Dr. Mackeprang, direktør f. Nationalmusæet, der er født på Kiding, har meddelt mig følgende: »Landsbyen lå i marken lige vest for gården, »Østertoft«, man kunde endnu i mine drengedage tydelig se, hvor smedien havde stået, idet Jorden var ganske sort. Betegnende nok er den pågældende mark også stadig gårdens bedste.« Kiding er den ældste by i hele egnen.

I Sundeved er der kun med få undtagelser tre slags navne på byer, marker og gårde.

»Bøl«-byerne må være de ældste. »Bøl« betyder bolig, et sted, hvor bonden slog sig ned med sin familie. Af disse er der 7 eller 8. Skodsbøl i Broager-sogn også måske Smøl (Småbøl); Brobøl, Avnbøl i Ullerup sogn; Ragebøl i Dybbøl Sogn og Nybøl og Adsbøl. De tre sidste er kirkebyer.

»Torp«-byerne er der få af. »Torp« betyder et sted, hvor man samles, en udmark, en plads, hvor bønder boer. I Sundeved: Stenderup, Sottrup, Ullerup (1352 Ugeltorp, 1439 Uldrop). De to sidste er kirkebyer. Ifølge prof. Joh. Stenstrup er der mellem Sønderjyllands 300 torpbyer kun et Sørup og et Skovrup — forleddet er ellers sædvanlig et mandnavn. Angående tydning af navne har jeg fået meddelelser fra Dr. Marius Kristensen, Askov, og August Schmidt, Folkemindesamlingen, men tydningen af de sønder-

jydske navne synes meget vanskelig og usikker og her meddeles derfor kun nogle enkelte:

Mandsnavn som forled: Asser = Adsbøl, Agni = Avnbøl, Ugli = Ullerup (Ulv eller Ugle). Af andre nævnes: Skelle kommer måske af oldnordisk skaljar = muslingskaller; Stabel = gammeldansk stapæl = skelstøtte; Brobøl måske bro stenlagt vadested; Arnbjerg = Ørnbjerg.

De aller fleste navne er hentede fra naturen f. eks. på byer: Broager, Snogbæk, Blans (1315 Blånæs. 1648 Blånse), Bøgeskov, Gråsten; spredte bebyggelser: Ullerupmark, Blansøstermark, Sandbjergkobbøl, Surløkke; marker; Snitbjerg, Brændkær, Skrakær, Sivkrogen, Rørbæk, Vigager, Holtager, Storsten, Svinhøj, Bjørnshøj, Brunbjerg, Humleløkke, Landmai og hundrede andre.

De mange Naturnavne frembyder psykologisk interesse.

Sundevedboen har stærk natursans, der særlig går i Retning af sted- og lokalsans. I fortælling kan de gå så stærkt i enkeltheder i naturbeskrivelser, at det på fremmede kan virke trættende. De ser godt og er gode iagttagere, og har givet stederne navne efter naturen.

Kun få tyske navne findes som et minde om junker- eller hertugtiden; men alle navne har allerede før 48, da det officelle sprog nærmest var tysk, været stavet på et latterligt tysk, lavet efter ordlyden f. eks.: Schnabeck, Rackebüll, Lundsgardt, Gravenstein (Snogbæk, Ragebøl, Lundsgaard, Gråsten).

De første indvandrede folk i Sundeved har sikkert slået sig ned ved vestgrænsen langs Bovrup bæk og ned efter Flensborg fjord. Det var en ideel egn:

bakkede landskaber, skov, eng og rindende vand, der var en helligdom i gamle dage. Vestfolkene, med et fællesnavn »Brobølfolkene«, har sikkert befolket halvøen imod øst helt ud til Allsund. Det er i det egentlige gamle Ullerup sogn, at bebyggelsen er begyndt, og her har de tømret den første kulturplads og fortsat dermed ned gennem tiden. I vikingetiden fik Ullerup sogn, hvis vestgrænse er Bovrupbæk ikke mindre end tre »bøl«-byer: Brobøl, Avnbøl og Adsbøl. Da disse byer må anses for at være de ældste, har egnen hævdet sig fremad i tiden. I gamle dage var Ullerup sogn overmåde stort. Det indtog en stor del af halvøens nordre del, fulgte Bovrup bæk fra Allsund uden om det nuværende Adsbøl sogn med Gråsten lige til Alnor ved Flensborg fjord. Senere da byerne Adsbøl og Fiskbæk byggedes, opførtes et lille kapel i førstnævnte by; men det store sogn opløstes ikke. Der har derfor altid været to præster og diaconat i Ullerup. Da sognene senere skiltes, fik Adsbøl ikke alene en sognekirke, men også slotskirken i Gråsten.

Et gammelt sagn siger, at de første folk i Sundeved, der afsagde hedenskabet, lod sig »kristne« — døbe — i Bovrup bæk. Sagnet melder, at det skete på et meget tidligt tidspunkt. De var kommen til at tvivle om ægtheden af den gamle nationale tro.

Et andet sagn fortæller, at Ullerup kirke oprindeligt skulde have været bygget i Brobøl »å e Striffel« (ved sognets vestgrænse); men der skete sære jærtegn: lys blev set, underlige lyde hørtes, og om natten blev stenene slæbt længere ind i sognet og fandtes »å e Pold«, hvor kirken blev opført og endnu ligger.

Katolicismen må have slået godt igennem i det vidtstrakte sogn; thi så højt op i tiden som 1506 indstiftede præsten Tomas Jepsen (Jacobi) barnefødt i Blans, et Sct. Annagilde i Ullerup⁷⁾ til ære for den højt ansete helgeninde jomfru Marias moder. Meningen med »gildet« var at stifte et broderskabsforbund til gensidig hjælp ved bøn, forbøn, retshjælp og støtte i forskellig retning, og medlemmer var mænd og kvinder af adel og bondestand. Sct. Annagilde holdt sig kun en snes år, så kom den ny kirkelære, og Ullerup sogn tog den straks.

Dette ses af et pergamentbrev fra Kong Frederik I. Sct. Valentinsdag den 14. februar 1527⁸⁾, hvori han stadfæster beboernes ønsker om at få deres hidtilværende vikar, Peter Mattisen til kirkeherre i Ullerup med tilliggende kapel i Adsbøl, og som det fremhæves: Peter Mattisen præker Guds ord rent og efter ret evangelisk skik. Kirkens forrige herre, Everhart Estermann, kongens tolder, var faren udenlands, og en anden kirkeherre var nødvendig. Da bønskriftet blev indsendt til kongen var den lutherske reformation allerede gennemført. 1526 er der prædiktet luthersk i Ullerup kirke og Adsbøl kapel — kun 5 år efter rigsdagen i Vorms.

Ved vestgrænsen i Ullerup sogn lige ovenfor Bovrupbæk byggedes i middelalderen en stærk befæstet gård, der hed Brådborg. Voldstedet ses endnu. Der var en dyb grav om gården, og uden om denne en bred vanding, der sammen med den dybtliggende bæk indkredsede et stort areal omkring denne stærke sunde-

⁷⁾ A. D. Jørgensen: Ullerup, sogns ældre historie Sønderj. Årbøger 1891).

⁸⁾ A. D. Jørgensen: Ullerup sogns æ. historie.

vedske herredsfæstning. Den nævnes første gang under Valdemar Atterdag; men den er sikkert meget ældre. I Adsbøl sogn findes også et »Bråde« ved herredsskellet imod vest.

Tiderne forandrede sig senere meget. Bønderne blev ikke ved at være frie mænd, som de havde været i gamle dage. Først kom junkertiden, og denne afløstes af hertugtiden, da hertug Hans d. y. af Sønderborg købte junkerne ud undtagen to i Ullerup sogn. I Ullerup sogn var der ikke mindre end otte sådanne gårde nemlig: Brådborg, Avnbøllund, Avnbølgård, Lundsgård, Blansgård, Ballegård, Philipsborg og Lakær. Denne sidste holdt sig kun kort tid. 1543 ejede den 11 bol (helgård) i Sundeved og Als.

I junker- og hertugtiden tabte bønderne en del af deres jord og blev hovbønder i lange tider; men hjulet drejede sig igen. De store gårde blev udstykkede saaledes, at der blev en mindre stamgård tilbage undtagen for Brådborg og Avnbøllund, der forsvandt.

Philipsborgs jord deltes til otte gårde i maj 1787;⁹⁾ Lundsgård udskiftedes 1. maj 1792; Blansgård deltes 1797 i 36 lodder fra 1 $\frac{1}{2}$ —5 td land uden byggepligt; Ballegård blev udstykket 1797. Avnbølgård hørte til hertugen på Avgustenburg og gik 1852 ind under kronen. 1855 blev gården købt af 7 bønder i Avnbøl.

I junker- og hertugtiden boede der mange tyskere på alle disse mange større gårde i amtet; men ejendommene var ikke særlig store, og familierne holdt sig til deres »naboer«, de andre adelige. Bønderne stod udenfor. De fleste af disse herrer vilde gerne bestemme og regere over bønderne, men ikke leve

⁹⁾ A. D. Jørgensen :Ullerup sogns æ. h.

sammen med dem, og da de var lidet efterfølgelsesværdige som mennesker og godsherrer, blev deres indflydelse meget ubetydelig. De hørte nærmest til »lavadelen«. Håndværkere, husmænd og bønder dannede en kreds for sig selv. De holdt sig til deres egen forfatning, saaledes som den var nedskrevet i grandeloven og levede efter nedarvet skik i fædrenes sindelag. De bevarede deres medfødte selvstændighed og var ikke nær saa fattige som hovbønder på øerne.

Slottene Avgustenburg og Sønderborg på Als, Lyksborg i Angel og Gråsten og Sandbjærg slotte i Sundeved har også deres historie for den sundevedske befolkning. Der knytter sig selvfølgelig mange danske minder til de fire førstnævnte slotte; men hovedkapitlerne er høveri og tyskeri. For det femte slots vedkommende er forholdet et andet. Sandbjærg kom tidlig på danske hænder, og her blev af en forening paa Als og Sundeved oprettet en højskole med Adolf Knudsen som forstander og grev Reventlow overlod slot og have uden vederlag til dansk skolebrug. Dette skoleliv varede kun kort; thi tyskerne lukkede skolen 1874, og den daværende forstander Langkær blev udvist af landet.

Men trods slotte og herregårde — junkere og her-tuger, slesvig-holstenske præster, prøjsiske embedsmænd og regeringspræsidenter har befolkningen i Sundeved lige fra det første Minde, de få runer på guldracteaten, der blev funden på Ullerup mark, håndhævet den hjemlige kultur og bevaret det danske sprog. Mange smukke og gamle ord findes endnu i sproget. I trofasthed har det danske sindelag stået sin prøve gennem alle vanskelige store og små omskiftelser.